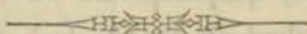

ընագիտութիւնը: Շուտով դոցա հետ հաւասար նշանակութիւն ստացաւ նաեւ ֆիզիքական աշխարհագրութիւնը, որ առաջին անգամ Կանտը մտցրեց համալսարանական դաստաւանդութեան մէջ: Այս առարկան մեծ հետաքրքրութիւն առաջացրեց նոյն իսկ ուսանողական շրջանից դուրս. այս դասախօսութիւնների մէջ էր ամփոփում նա ամենահետաքրքրական և թանկագին տեղեկութիւնները բնութեան և մարդու մասին, այնպէս որ այդ տեղեկութիւնները, որպէս իւր տեսակի ուղեորութիւններ դէպի աշխարհի բոլոր կողմերը, կարող են մի տեսակ նախաբան համարուել այն ժամանակ սովորական դարձած կրթական ճանապարհորդութիւնների, լիկամ մինչև անգամ փոխարինել նոցա:

ԳՐԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

ՀԱՅՈՅ ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

ՀԱՏ ՄՈՄՁԷՆԻ

« 68 թ. ամրան կիսին Լուկուլլոս, շարժուելով Տիգրանակերտից, առաջ դնաց անկասկած Քիթլիսի անցքով և դէպի արևմուտք Վանայ լճի ափերով՝ հասաւ Մուշի և Եփրատի սարահարթը: Գնացքն ընթանում էր դանդաղ— թշնամու այրուծիւ, մանաւանդ հեծեալ աղեղնաւորների անընդհատ ու անտանելի ընդհարումների պատճառով, բայց առանց աչքի ընկնող արգելքի նոքա գրաւեցին դիրքերն ու Եփրատի անցքը, որ քաջաբար պաշտպանում էր հայկական հեծելազօրը: Երեւոյց և Հայոց հետեակազօրը, բայց չյաջողուեցաւ ճակատ յօրինել: Այսպիսով բանակն հասաւ Հայաստանի բուն սարահարթին և առաջ էր քայլում դէպի անձանօթ երկիրը: Նոքա դեռ մի կարգին դժուարութեան չէին պատահել, բայց արդէն թըշնամի այրուծիւ հետ ընդհարման և երկրի դժուարանցանքիւթեան պատճառով յառաջխաղացութեան ան-

խուսափելի ուշացումը՝ բանակի համար ինքն ըստ ինքեան զգալի կորուստ էր։ Նախ քան զօրքի Արտաշատ հասնելը վրայ հասաւ ձմեռը և հէնց որ Խալիոյ զինուորները ձիւն ու սառոյց տեսան, կտրուեց զինուորական կարգապահութեան թունդ՝ ձգուած լարը։ Զօրքի մէջ իրապէս յայտնուած ապստամբութիւնը ստիպեց զօրապետին նահանջման պատուէր տալ, որ և տեղի ունեցաւ Լուկուլլոսի սովորական ճարպիկութեամբ։ Յաջողութեամբ հասնելով Միջագետք, ուր տարուայեցանակը դեռ թոյլ էր տալիս նորա համար ձեռնարկութիւններ սկսելու, Լուկուլլոս անցաւ Տիգրիս գետը և իւր ամբողջ զօրքով յարձակուեցաւ այս կողմերում հայոց ձեռքին մնացած վերջին Մծբին քաղաքի վրայ։ Արքայից արքան, որ արդէն Տիգրանակերտի դէպքից վարժուել էր, քաղաքին չմօտեցաւ։ Չնայած քաղաքի քաջ պաշտպանութեան, պաշարողներն յարձակմամբ առան մի մութ անձրեւային գիշեր և Լուկուլլոսի զօրքն այդտեղ գտաւ ոչ պակաս աւար և յարմարաւոր ձմերանոցներ, ինչ որ գտել էր մի տարի առաջ Տիգրանակերտում։ Սակայն նոյն ժամանակ թշնամու ամբողջ յարձակողական ոյժն ընկաւ Պոնտոսում և հայաստանում մնացած հռոմէացի վաշտերի վրայ։ Մի տեղ Տիգրան ստիպում էր հռոմէացի զօրավար Լուցիուս Փաննիուսին (որ առաջ Միհրդատի և Հերատորիոսի համար միջնորդ էր եղել) մի ամբողջիւն քաշուել ու փակուել։ Մի այլ տեղ Միհրդատ 4000 հայկական և 4000 պոնտական հեծեալներով դուրս էր եկել և որպէս ազատիչ ու վրիժառու, կոչ էր անում ժողովրդին երկրի թշնամու դէմ։ Ամենքը միանում էին նրա զօրքերին։ հռոմէացի ցան ու ցիր, եղած բոլոր զինուորներն սպանուեցան և մէջ տեղից վերցուեցան։⁴⁾ Նոյն իսկ Պոնտոսի հին զինուորներն ևս հռոմէացոց կողմից Միհրդատի կողմն էին անցնում և կարճ ժամանակում Միհրդատ կրկին իւր կորցրած թագաւորութիւնը ձեռք բերաւ։ Բայց

4) Տես III 74—76.

Լուկուլլոս, որ մտածում էր ինչ էլ որ լինի շարունակել պատերազմն հայոց հետ և յաղթահարել, ստիպուած եղաւ իւր զինւորների դժգոհութեանց պատճառով և սենատի նոր որոշման համաձայն (ծերակոյտը յաջորդ տարուան զօրապետութիւնն յանձնել էր Գլաբրիոնին) դէպի Փ. Ասիա քաշուել։ Նախ քան այդտեղ հասնելը, հռոմէացիք մի անգամ էլ պարտութիւն են կրում Միհրդատից Զիէլի (Ziela) մօտ։ Երբ Լուկուլլոս իւր բանակով Փոքր Ասիա է մտնում, Փոքր հայքի կողմից, ուր ժողովուած էին Տիգրանի փեսայ Մարաստանի տէր Միհրդատի և հայոց գլխաւոր ուժերը, և կամենում է այդտեղ ճակատ տալ, զօրքերը չեն համաձայնում և Լուկուլլոսն այն պահին, երբ մօտ էր արշաւանքն ընդհանուր յաղթական վախճանով պսակելու ժամը, ստիպուած էր տեղի տալ ծերակոյտին և զօրքին և առանց ընդհարուելու թշնամեաց կենդրոնական ուժի հետ, քաշուել Փոքր Ասիոյ հէնց այն տեղն, ուր հռոմէացիք կանգնել էին 8 տարի դրանից առաջ ձմրանը, նախ քան հայկական ու Փոքր Ասիական պատերազմների սկսուիլը։

Նոյն ժամանակները հռոմում իր քաջութիւններով ու անձնական արժանիքներով յայտնի մի այլ զօրավար՝ Պոմպէոս այնքան հռչակ էր ստացել, որ ծերակոյտը նրան յանձնեց արևելքում գործող զօրաբաժնի հրամանատարութիւնը՝ թէ ցամաքի և թէ ծովերի վրայ միանգամայն։ Եւ Պոմպէոս ոչ միայն արդարացրեց ծերակոյտի որոշումը, այլ և շատ առաջ դնաց իւր գործի հետևանքներով։ Գալով արևելք, նա եռանդուն կերպով պատրաստուեցաւ Լուկուլլոսի սկսած և կիսատ թողած պատերազմը շարունակել Հայ և Պոնտացի միացեալ ուժերի դէմ։ «Պոնտական պալատում կարծում էին, թէ Պարթևների թագաւոր Հրահատն հիմա համաձայն կը լինի դաշնակիցներին միանալու, ի նկատի ունենալով նոցա տարած յաղթութիւնները։ Դրա հակառակ հռոմէացի դեսպանները դնացին պարթևաց Տիգրոն (Կոէզիֆոն) պալատը դաշն կապելու. այդ հանգամանքին աւելի նպաստեցին այն շփո-

Թուժիւնները, որ բաժանում էին ձգում հայոց արքայական տան մէջ։ Արքայից արքայի համանուն Տիգրան որդին հօր դէմ ապստամբել էր, կամ այն պատճառով, որ համբերութիւն չունէր սպասելու ծերունի հօր վախճանին, կամ գուցէ եղբայրներից շատերին սպանող հօր կասկածամտութիւնից ազատուելու համար ապստամբութիւնն էր ընտրել իբրեւ միակ միջոց։ Հօրից յաղթահարուած, նա մի խումբ նշանաւոր հայերի հետ խուսափում է Արշակունիների պալատը և այնտեղ ինտրիգներ է լարում հօր դէմ։ Այդ էր պատճառը մասամբ, որ Հրահատը դաշնակցութեան համար 2 կողմից առաջարկուած պարզեւր—Միջագետքը՝ աւելի սիրով հռոմէացոց ձեռքից է համաձայնում ընդունել և Լուկուլլոսի հետ Եփրատի ափերի նկատմամբ արած իւր դաշնադրութիւնը Պոմպէոսի հետ այժմ նորոգելով, նոյն իսկ իւր համաձայնութիւնն է տալիս հռոմէացոց հետ հայոց դէմ գործելու։ Սակայն հռոմէացոց և պարթևների դաշնադրութիւնից էլ աւելի Տիգրան կրտսերը փնտսեց Պոնտոսի և հայոց Թագաւորներին այնու, որ նրա ապստամբութիւնը դաշնակից արքաների մէջ խռովութիւն ձգեց։ Արքայից արքան գաղտնապէս կասկածում էր, թէ մի գուցէ իւր աները մատ ունենայ իւր Թոռան ըմբոստութեան մէջ (կրտսեր Տիգրանի մայր Կլէօպատրան Միհրդատի աղջիկն էր) և եթէ այդ հանգամանքը յայտնի բաժանման առիթ չէր էլ տալիս, այնու ամենայնիւ 2 արքաների համերաշխ դաշնակցութիւնը լուծուեցաւ հէնց այն ժամանակ, երբ ամենից շատ կարիք կար դրան։¹⁾

Մինչդեռ միւս կողմից Պոմպէոս պարթևների դաշնակցութեամբ զօրացած մօտ 40—50,000 սեփական բանակով մտնում է Պոնտոս և հալածելով Միհրդատին, երկուսով հասնում են Տիգրանի սահմաններին։ Փոքր հաշուառնում Միհրդատ մի վերջնական պարտութիւն է կրում Նիկոպոլի մօտ և յուսահատուած շտապում է

1) III 125.

Եփրատի ափերը՝ միանալու Տիգրանի բանակին, «Սակայն այդ յոյսն էլ դատարկ էր։ Միհրդատի երեակայական գաղնակցութիւնն այլ ևս գոյութիւն չունէր։ Պոմպէոսի և Միհրդատի վերեւ յիշած կռիւների ժամանակ Պարթևաց թագաւորը ճնշուելով հռոմէացիներից և աւելի շուտ տեղի տալով հայ փախստական թագաժառանգին, յարձակուել էր զօրքով Տիգրանի վրայ և նրան ստիպել էր ամրանալ անմատչելի բարձունքներում։ Թշնամի բանակն սկսեց նոյն իսկ Արտաշատ մայրաքաղաքը պաշարել, բայց որովհետեւ պաշարումը երկար տևեց, հրահատը իւր զօրքի մեծ մասով հեռացաւ, որից յետոյ Տիգրանը յետ մնացած պարթևական զօրաբաժինն ու իւր որդու առաջնորդութեամբ գործող հայ գաղթականներին (emigrant) յաղթահարեց և ամբողջ պետութեան մէջ իւր տիրապետութիւնը կրկին հաստատեց։ Շատ հասկանալի է, որ այսպիսի հանգամանքներում թագաւորը տրամադրուած չէր լինի նոր ինորոյ յաղթող հռոմէացոց հետ ընդհարուելու, աւելի քիչ Միհրդատի համար զոհուելու, որին նա այժմ՝ աւելի քիչ էր վստահանում, քան երբ և իցէ՝ այն ժամից, երբ նրան իմացրել էին, թէ նրա ապստամբ որդին մտադիր է իւր պապի (Միհրդատի) մօտ գնալու։ Այսպիսով նա միջոցներ ձեռք առաւ հռոմէացոց հետ մասնաւոր հաշտութիւն անելու և սակայն դրա վախճանին չսպասելով, իւր յարաբերութիւնները բոլորովին կլտրեց Միհրդատի հետ։ Սա հասնելով հայկական սահմանին, լսեց, որ Տիգրան արքայից արքան նրան բռնելու համար գլխագին է նշանակել 100 տաղանդ (150,000 տալեր) բռնել է նրա գեթսպաններին ու հռոմէացոց յանձնել։ «Միհրդատին ուրիշ ճար չէր մնում, բայց եթէ քաջուել հիւսիս, իւր անձը մի կերպ ազատուելու։» Պոմպէոսը մտաւ Արաքսի հովիտը, իւր հաշիւը վերջացնելու Տիգրանի հետ։ Համարեա առանց ընդդիմութեան նա հասաւ Արտաշատի կողմերը (ոչ հեռու Երևանից) և բանակ դրեց քաղաքից դերմանական 3 մղոն հեռաւորութեան վրայ։ Այնտեղ գնաց նաև արքայից արքայի որդին, որ յոյս ու-

ներ հօր անկումից յետոյ հայոց արքայական թագն ընդունել հռոմէացոց ձեռքից, ուստի և ամեն կերպ արգելքներ էր հանդէս բերում, որ հաշտութիւն չլինի հօր և հռոմէացոց մէջ: Սակայն Տիգրան վճռեց հաշտութիւն գնել հռոմէացիներից, ինչքան էլ որ թանկ լինէր դա:

Զիով և առանց ծիրանու, սակայն արքայական ապարօշով և զլխապատով նա հռոմէացոց բանակը գալով, ցանկանում էր զօրապետին ներկայանալ: Լիկտորի պատուէրի համաձայն (ինչպէս պահանջում էր հռոմէական զինւորական կարգ ու կանոնը) նա իւր ձին ու սուրը յանձնում է այլոց և ըստ բարբարոսների սովորութեան, պրոկոնսուլի ոտքն է ընկնում և ի նշան անպայման հպատակութեան՝ նրա ձեռք տալիս իւր ապարօշաւոր թագն ու խոյրը: Պոմպէոսը խիստ ուրախացաւ այս հեշտ յաղթութեան վրայ, բարձրացրեց խեղճացած արքայից արքային, զարդարեց կրկին արքայական նշաններով և թելադրեց խաղաղութեան պայմանները: Բացի պատերազմական գանձարանին 9 միլիոն տալեր (6000 տաղանդ) վճարելուց և զինւորներին առատաբար պարգևատրելուց, որոնցից իւրաքանչիւրին ընկաւ 50 դենար (15 տալեր), թագաւորը հրաժարուում էր իւր արած բոլոր նուաճումներից, ոչ միայն Փիւնիկեան, Ասորիքի, Կիլիկիայի, Կապադովկիական գաւառներից, այլ նաև Եփրատի աջ ափում ձգուած Սոփէնից և Կորդուէնից: Նա նորից սահմանափակուեցաւ բուն Հայաստանով և այդպիսով վերջացաւ նրա մեծ թագաւորութիւնը (Արքայից արքայութիւնը): Մի հատիկ արշաւանքով Պոմպէոս կարողացաւ բոլորովին ընկճել և հպատակեցնել Պոնտոսի և Հայաստանի 2 զօրեղ թագաւորներին: 66 թ. սկզբում ոչ մի հռոմէացի զինւոր չկար այլ ևս հին հռոմէական կալուածքներից այն կողմը: Նոյն տարուայ վերջում Միհրդատը խոյս տուաւ առանց զօրքի Կովկասի կիրճերը և Տիգրան թագաւորը Հայաստանի գահնստաւ ոչ այլ ևս որպէս արքայից արքայ, այլ որպէս

Հռոմէական աւատառու իշխան: Եփրատից արեւմուտք Փոքր Ասիական ամբողջ երկիրն անպայման կերպով Հռոմէացոց էր պատկանում: Յաղթական բանակը ձմեռավայր ընտրեց նոյն գետի արեւելեան կողմը հայոց հողի վրայ վերին Եփրատի և Կուր գետի միջավայրը, որտեղ խալապիք երբեմն իրանց ձիաներին ջուր էին խմցրել ա. արշաւանքի ժամանակ: »¹)

Պոմպէոս յաղթական դուրս եկաւ իւր առաջ դրած մեծ պատերազմից. արեւելքի և արեւմուտքի ընդհարման արդիւնքն եղաւ մէկի զօրեղացումը, միւսի ընկճումը: Սակայն մի բան խիստ աչքի է ընկնում: Թէև Տիգրան և Միհրդատ իրար հետ դաշն էին կապել օգնելու թէ պատերազմների և թէ այլ վտանգների մէջ, բայց նոքա համարեա ոչ մի դործ իրար հետ չձեռնարկեցին: Ամենանեղ ճգնաժամին նոքա առանձին էին և նոյն իսկ իրար դէմ: Ծերունի Միհրդատը՝ յոյսը կտրելով իւր դաշնակցից ու կորցրած համարելով իւր փառքը, քաշուել էր Սև ծովի հիւսիսային կողմերը: Նրանից ապստամբում է ամենասիրելի որդին և հաւանական ժառանգը և Միհրդատ թշնամեաց ձեռքը չընկնելու համար Պանիկապէոն ամրացում վերջ է դնում իւր կեանքին: Այսպէս մեռաւ Միհրդատ 63 թ. 66 տարեկան հասակում 57 տարի կառավարելուց և 26 տարի հռոմէացոց հետ կռուելուց յետոյ: Հօր մարմինը Փառնակէսն ուղարկեց յաղթողին ի նշան իւր՝ դէպի Պոմպէոսն ունեցած հաւատարմութեան:

Պոմպէոսն այնուհետև հպատակեցնելով Ասորիքն ու խաղաղացնելով Հրէաստանը և ամբողջ արեւմտեան Ասիան հռոմէական կալուածք դարձնելով, խիստ զիրք բըռնեց պարթևների նկատմամբ. նախ որ Տիգրան Մեծին աւելի նախապատուութիւն էր տալիս, քան Տիգրան Կրտսերին՝ Պարթևաց Հրահատ թագաւորի դաշնակցին, և ապա հրամայում է ուղղակի բռնել Տիգրան Կրտսերին նրա ընտանիքով և չի բաց թողնում նոյն իսկ այն ժամանակ, երբ Հրահատ միջնորդում է հռոմէացի զօրավարին իւր ազլկայ և փեսի համար: (Կրտսեր Տիգրանի կինը

պարթևաց թագաւորի աղջիկն էր)։ Պարթևները բորբոքւում են. հռոմէացոց փնասելու համար զօրքով Հայաստան են մտնում, սակայն պատերազմը չըսկսած ստիպուած՝ են լինում տեղի տալ Պոմպէոսի ամենասառտ զօրութեան առաջ։ Պոմպէոս պարթևներից առնելով՝ մեծ Հայաստանին է միացնում Կորդուէնը և Միջագետքի հիւսիսային պտղաւէտ մասը, այնպէս որ հռոմէացոց և պարթևների սահմանն է լինում առաջուայ նման ոչ Եփրատը, այլ Ասորա — Միջագետքի անապատը։ Իսկ Սոփէնն ու Եփրատի ձախ ափը սկզբնապէս նշանակուած էր Կրտսեր Տիգրանին։ Պոմպէոս զանազան կարգադրութիւններ առնելով, վերադառնում է Հռոմ։

Այսպիսով վերջացաւ արեւմտեան Ասիոյ նուաճումը և նուաճողներն էին Լուկուլլոս և Պոմպէոս քաջ ու տաղանդաւոր զօրավարները։ Փառաւոր էր Պոմպէոսի ընդունելութիւնը Հռոմում։ 61 թ. սեպտեմբ. 28 և 29-ին սարքած յաղթական գնացքն աւանդում էր Հռոմի փողոցների միջից, տանելով իւր յետեից՝ բացի անթիւ ու անհամար գանձից՝ Ասիոյ 3 մեծ ու կարող թագաւորների՝ Միհրդատի, Տիգրանի և Հրահատի որդոց։ Հռոմը մեծաբում և սքանչանում էր այն մարդով, որ նուաճեց Աֆրիկան ու Սպանեան, յաղթահարեց Ասիան ու ազատեց Հռոմը մոլեռանդ ստրուկների ձեռքից, որ յաղթեց 22 թագաւորների և Հռոմի անունը գեր ի վերոյ պայծառացրեց ու ահեղ և սոսկալի դարձրեց որևէ քաղաքային այլ ուժի համար։ Հայաստանը Պոմպէոսի գնալով, դարձաւ հռոմէական աւատառու թագաւորութիւն։ Տիգրան այնուհետև երկար չապրեց. նա մեռաւ 56 թ. փետրուար ամսին։¹⁾

Տիգրանի որդին յիշում է Արտաւազդ, որ 54-ին արդէն Հայաստանի արքայական գահի վրայ էր։ Նա սկզբում իւր հօր հպատակութիւնն ու դաշնակցութիւնը պահեց, բայց երբ առաջին եռապետութեան անդամ Կրա-

1) Տես III 157, 342.

2) Որդէս Ա. Թագաւորել է 54—36. Գարագաշեան II 89. Գ. Ա.

սոս արեւելք եկաւ պարթևների դէմ կռուելու, Արտաշատը երեսանց խօսք տուաւ հռոմէացոց 10,000 հեծեալով օգնութեան հասնել, բայց իրօք ծածուկ դաշն կապեց պարթևաց Որոդէս Ա.²⁾ թագաւորի հետ և իւր քոյրը նրա Բակուր որդուն կնութեան տուաւ: Խառանի (Karrhae) մօտ (Եդեսիայից քիչ հարաւ) հռոմէական լեզէոնները չարաչար պարտութիւն են կրում պարթևներից և մեծ վեղիբը Կրասոսի գլուխը իւր վեհապետին ընծայ է ուղարկում: Այնուհետեւ պարթևները հայոց օգնութեամբ Ասորիք արշաւեցին: Պարթևների և հռոմէացոց այս ընդհարման արդիւնքն այն եղաւ, որ Հռոմի տիրապետութեան սահմանն էլի նփրատն եղաւ 50 [թ:] ¹

Տիգրան Մեծից յետոյ, երբ պարթևներն հետզհետէ զօրանալով արդէն հռոմէացոց դիմաց մի պատկառելի ուժ էին կազմել, Հայաստանը խաղալիք է դառնում այդ 2 մեծ պետութիւնների ձեռքին: Ըստ բերման հանդամանքների, երբեմն պարթևներն էին գերակշռող տեղ բռնում և թագաւոր նշանակում: Հայաստանում իրանց ուզած մարդուն, շատ անգամ իրանց ցեղից, երբեմն էլ հռոմէացիք յառաջանալով դուրս էին քշում պարթևներին և հայկական դահի վրայ բազմեցնում իրանց թեկնածուներին: Իսկ հայերը, որոնց ներքին շարժումներն ու յուզումները մեզ անյայտ են, մերթ հռոմի, մերթ Տիգրոնի դահակներին էին թեքւում: Խաղաղ անդորր վիճակ չի ունենում Հայոց աշխարհը և մի քանի դար պարսից ու հռոմէացոց աչքի փուշ մնալով, վերջապէս կորցնում է իւր թագն ու հարստութիւնը Սասանեանց օրով, որոնք հայոց Արշակունեաց պետութեան վերջ դրին: ²⁾

«Այն ժամանակ, երբ հայերը մրցում էին պարթևների հետ և Արաքսի ափերում հաստատուած թագաւո-

1) Տես III 341—352.

2) Հռոմէացոց ու պարթևների կռիւը Հայաստանում դեբիշխանութիւն ձեռք բերելու համար՝ Մոմդէն մանրապատում կերպով նկարագրել է, թէև միայն արտաքին դէպքերը: Գ. Ա.

բուժիւնն աշխատում էր Առաջաւոր Ասիայում մեծ պետութեան դեր խաղալ, պարթեւներն ընդհանրապէս բարեկամաբար էին վերաբերում հռոմէացիներին, ինչպէս իրանց թշնամիների հակառակորդներին: Բայց Տիգրանին ու Միհրդատին յաղթելուց յետոյ հռոմէացիք Պոմպէոսի ներմուծած կարգերի շնորհիւ այնպիսի դիրք բռնեցին, որ դժուար թէ կարելի լինէր երկու պետութեանց մէջ խաղաղութիւնը տեւական լինել: Հռոմէացիք նուաճել էին Կապադովկիան ու Մեծ ու Փոքր Հայաստանները, Կովկասեան հիւսիսային ցեղերը, Փոքր Մարաստանը կամ Ատրոպատէնան, Կովկասեան սարերից և Կասպից ծովի արեւմտեան ափերից սկսած հռոմին էր պատկանում: «Թէև հելլէն ազգաբնակչութիւնը Սև ծովի հարաւային ափերում և Կապադովկիայում և Կոմմագենում այնպէս հաստատ հիմք էր բռնել, որ կարող էր հռոմէական գերիշխանութեան դէմ դնել, բայց Հայաստանն հռոմէական բազմամեայ իշխանութեան տակ դարձեալ անհելլէն երկիր մնաց, անխղելի կերպով կապուած պարթեաց պետութեան հաւատի ու լեզուի ընդհանրութեամբ և աղնուական ընտանիքների բազմաթիւ կապերով, տարազով ու սպառազինութեամբ: Հռոմէացոց դուգազն ու հարկահանութիւնը Հայաստանում երբեք տեղի չունեցան: Արդէն այն էլ շատ էր, որ այս երկիրն իւր սեփական բանակի կանոնաւորման և նրա, ինչպէս նաև այնտեղ եղած հռոմէացի զինուորների ապրուստի համար կարողանում էր հարկաւոր ծախսը հոգալ: Հայ վաճառականները միջնորդ էին հանդիսանում ապրանքների փոխանակութեան զանազան երկիրներ՝ Սկիւթիա, Կասպից ծովի վրայով արեւելեան Ասիա և Չինաստան, Տիգրիսն ի վայր Բաբելոն և Հնդկաստան, արեւմտեան կողմից նաև Կապադովկիա: Ըստ երևոյթին շատ բնական կը լինէր քաղաքական տեսակէտից, որ հռոմէացիք իրանց հպատակ երկրից տուրք և մաքսահարկ առնէին, սակայն նոքա չարին, այդ երբեք: Հայաստանն այն պետութեան մէջ չէր, որի հետ նա կապուած էր ազգութեան կապերով, իսկ այս հանդամանքը նրա համար կարևոր նշա-

նակութիւնն ունէր այն կռուի մէջ, որ վարեցին Հռոմէացիք իրանց արեւելեան հարեանների հետ կայսրութեան ամբողջ ժամանակը: ¹⁾

Երբ Հռոմը վտանգի մէջ էր եռապետների և ապա ազգամիջեան կռիւների ժամանակ, պարթևներն յառաջ են խաղում և մտնում Ասորիք ու Փոքր Ասիա: Սակայն Անտոնիոս, որ արեւելքումն էր, ծրագրում է ամբողջ արեւելքը նուաճել և արդէն մտքում նա բաժանել էր բոլոր երկիրներն իւր որդոց մէջ: Հայաստանը մտադիր էր տալու Կլէոպատրայից ունեցած իւր Աղէքսանդր որդուն: 36 թ. ք. ա. ազատուելով Կլէոպատրայի գրկից՝ Անտոնիոս զօրքն առաջ տարաւ դէպի ծայրագոյն արեւելք Հռոմէացոց համար ոչ սովորական ճանապարհով՝ Եփրատով ու Տիգրիսով, այլ նա «ուղղուեցաւ դէպի հիւսիս՝ դէպի Հայաստան և այնտեղ հաւաքելով իւր բոլոր ուժերը և բանակը զօրեղացնելով հայկական այրուձիով, դարձաւ մարտական Ատրոպատէնի (Ատրպատական) սարահարթի ուղղութեամբ: Նրա դաշնակից Հայոց թագաւորը կարող էր առաջարկել նրան ռազմական գործողութիւնների այդպիսի ծրագիր, որովհետեւ Հայաստանի թագաւորները շարունակ ձգտում էին այդ հարեան երկիրը նուաճել և Արտաւազդը (Տգիրանի որդին) կարող էր յոյս ունենալ, որ այժմ կը յաղթէ իրան համանուն Ատրոպատէնի սատրապին: Բայց ինքը՝ Անտոնիոսը այդպիսի դիտաւորութիւններով չէր կարող առաջնորդուիլ: ²⁾ Գուցէ նա ուղում էր պարթևների վրայ յարձակուել իրանց երկրի բուն կենդրոնից. յամենայն դէպս Անտոնիոս խիստ ընդդիմութեան է հանդիպում Ատրոպատէնում և «Հայոց թագաւորը յաջողութեան ամենաջնչին յոյսն անգամ կորցնելով, հաւաքում է իւր զօրքերն ու նոցա հետ Հայաստան դառնում»: Անտոնիոս անասելի տանջանքների հանդիպելով, ստիպուած էր յետ դառնալու հրաման կարգալ և մինչև

1) V 356—57.

2) V 364.

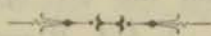
Հայաստան հասնիլը անփոխարինելի գրկանքներ ու կուրսւսանք է ունենում: Զօրքի $\frac{1}{4}$ -ը կոտորւում է: Հայաստանում Արաւազի նրան ընդունում է: Անտօնիոս սաղայն առաջ է գնում մինչև Անտիոք՝ ճանապարհին կորցնելով դարձեալ 8,000 զինւոր: Այդ անյաջողութեան պատճառը նա համարում էր Կապադովկիայի և Հայաստանի թագաւորներին և երբ Կեսարի ու Անտօնիոսի մէջ իշխանութիւնը բաժանելու համար անհամաձայնութիւն եղաւ, վերջինս 34 թ. Հայաստան եկաւ, նախապէս գլխատել տալով Կապադովկիոյ Արիարթ թագաւորին: Անտօնիոսի Հայաստան գալն, ինչպէս ինքն ասում էր «նրա համար է, որպէս զի բռնէ թագաւորին, որ մերժել էր Նդիպտոս գնալ: Վրիժառութեան այս գործողութիւնը եղեռնական կերպով աեղի ունեցաւ խաբէութեամբ և ոչ պակաս զաղբելի կերպով տօնուեցաւ Աղէքսանդրիայում, ներկայացնելով Կապիտոլում տօնուող հանդէսների ծաղրանկար նմանողութիւնը: Արեւելքին հրամայելու համար նշանակուած Անտօնիոսի որդին այդ ժամանակ Հայաստանի թագաւոր եղաւ և ամուսնացաւ նոր գաշնակից Մարաստանի թագաւորի աղջկայ հետ: Մինչդեռ գերուած ու քիչ յետոյ Կլէոպատրայի ցանկութեամբ գլխատուած Հայաստանի Արաւազի թագաւորի աւագ որդի Արտաքսիաոսը (Արտաշէս), որին հայերը նրա հօր տեղ թագաւոր էին հռչակել, փախուստ տուաւ պարթեւների մօտ: Այսպիսով թէ Հայաստան և թէ Մարաստան-Ատրպատէնան Անտօնիոսի իշխանութեան տակ էին կամ նրա գաշնակիցները Պարթեւների գէմ պատերազմը թէև յայտարարուած էր, բայց յետաձգուեցաւ մինչև որ Անտօնիոս յաղթէ իւր արեւմտեան սոփսին՝ մրցակցին (Կեսարին): Հրահատ Դ (36-1) իւր կողմից յարձակում գործեց Մարաստանի վրայ, սկզբում նա յաջողութիւն չունեցաւ, որովհետև Հայաստանում մնացած հռոմէական զօրքերն օգնում էին մարաց: Բայց երբ Անտօնիոս պատրաստուելով կռուել Կեսարի հետ, դուրս կոչեց այնտեղից իւր վաշտերը, Պարթեւները զօրեղացան, յաղթեցին մարաց ու

Թէ Մարաստանը և Թէ Հայաստանը տուին Արտաշէս Թագաւորին, որը ի վրէժ հօր գլխատման, հրամայեց բռնել ու սրախողխող անել Հայաստանում ցրուած բոլոր հռոմէացիներին»¹⁾

Ակցիումի և Աղէքսանդրիայի մօտ տեղի ունեցած Անտօնիասի անկումից յետոյ Օգոստոս ինչքան էլ որ չուզէնար իւր նախորդի լայն ու դժուար ծրագրերն իրագործել, պէտք է Հայաստանի նուաճման գործն անպատճառ գլուխ հանէր, որովհետև Հայաստանը Պարթևաց ձեռքն անցնելով, հռոմէացիք կարող էին արեւելքում իրանց ձեռք բերած հռչակն ու անունը կորցնել։ Իսկ Հայաստանը ձեռք բերել, նշանակում էր Պարթևաց հետ կռիւ սկսել, որովհետև այդ երկիրը «իւր Թէ քաղաքական և Թէ ազգայնական համակրութիւններով աւելի հակուած էր պարթևաց քան հռոմէացոց կողմը»²⁾

Աւգոստոս իւր մօտ ապաւինած Ատրոպատէնի Թագաւորին տուաւ Փ. հայքը, իսկ Տրդատին, որ անյաջող կերպով փորձել էր Հրահատի իշխանութիւնը խլել և Աւգոստոսին էր դիմել, ուղարկեց Ասորիք, յոյս ունենալով այսպիսով, որ հռոմէացոց յայտնի թշնամի հայոց Արտաշէս Թագաւորի առաջը կանոնուի։

(Շառունակեղի)։

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԽԱՂԵՐ

Մենք դիտմամբ մեր խաղերի չափի և յանգերի դասաւորութեան մասին այսքան երկար գրեցինք, որովհետև այս խնդիրը դեռ ևս ուսումնասիրութեան չի առնուած,

1) Տես V 369.

2) 371.